

PRIANGAN

De Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch

Bestuur tot 1811

— DOOR —

Dr. F. DE HAAN

LANDSARCHIVARIS TE BATAVIA.

DERDE DEEL

- I. Commentaar §1—1500.
- II. Staten en Tabellen.

—
UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

1912.

onder waeter staet, wtgesondert alleen den heerenwech, eenighe weijnighe thuijnen, Dircxlandt en de Compagnies koestall (zie N. 2146), die bij groote affwateringhe meede noch onderloopen". Een stuk van 1633 (Bijdr. 1871 p. 107): „Batavia is gesticht in enkele (d. i. *louter*) morasschen". In 1655 zegt de Regeer. (De Jonge VI, 62) dat Mataram noch Bantam de stad in den regentijd kan aanvallen „omdat de bosschen ende landen rondom vol water staen"; Van Goens in Bijdr. IV, 353: er is op het eiland Java „geen moerassiger gront geweest als daer Batavia weleer placht te leggen". Baldaeus zegt in zijn a^o 1671 voltooid werk (Malabar p. 71) dat Batavia „het gasthuys van India is" wegens de ongezondheid; dat er echter „nu door het dempen der moerassen veel gezonder en aangenamer lucht is". Men onthoude daarbij, dat destijds de Ommel veel meer bewaterd waren dan tegenwoordig (zie B. 22, 90, 3) en dat de stad gesticht is vlak aan de zee (zie B. 18, 17, 6). Het citaat op blz. 2° is uit Tennyson, *The coming of Arthur*.

§ 11 *Bosschen*. Toen in 1628 de Matarammers in aantocht waren, zegt Bontius (Hist. Nat. p. 54) „silvam circa civitatem caesum ivimus ut latior esset ex urbe in subiectos campos prospectus", d. w. z. ging men uit boschappen. D. 1 Oct. 1632: „Comen omtrent 900 copen uyt de scheepen aen lant die, geassisteert zijnde met omtrent 100 soldaeten, het bosch beoosten de stadt hebben omgehakt". D. 5 Sept. 1636 iets dergelijks; hier geldt 't „het creupelbosch", dat „tot ongeveer een half mijl" wordt vernield; daarachter lag dan wellicht het ongerepte woud; zoo ook D. 6 en 10 Sept. 1636; D. 1637 p. 61 blijkt het „bos" dicht bij het Kasteel te beginnen. Echter schrijft Van Diemen reeds 5 Juni 1631 (De J. V, 178) met het oog op een beleg door den Mataram: „voor Batavia valt hem 't houdt tot haer borstweeringh gants difficill ende veer te haelen". D. 21 Mei 1653 doet Maetsuijker een rijtoer „een stuck weeghs buijten de stad boschwaert", en D. 1659 p. 200 gaat hij „seer hoogh boven naer 't bosch tot in 't Buffelsvelt" (d. i. het Koningsplein, I, 7 noot). Terwijl D. 1634 p. 392 hout wordt gekapt „in het bosch omtrent anderhalf mijl van Bat.", is in 1656 de houtkapperij op Meester Cornelis, B. 2, 1; D. 1661 p. 178 wordt er gekapt „2 of 3 dagen scheppens de groote rivier op". Zie verder B. 23, 77, 2.

§ 12 *Wildrijheid*. Jac. Bontius, die in Coen's tijd te Bat. was, schrijft aangaande het wildbraad aldaar (De medicina Indorum, Leiden 1642 p. 70): „Inter has praestantissimas esse puto aprinas . . . Cervos denique hic quam plurimos habemus, et has omnes ferinas carnes milites et cives scolopetis (*met vuurroeren*) a se occisas huic in urbem quotidie venales adferunt", d. w. z. wilde varkens- en hertenvleesch is alle dagen op de pasar te krijgen. D. 1 Jan. 1644 wordt de pacht der „thiende van 't wilt vleesch" verpacht aan „de wiltschutten" voor 50 realen; evenzoo D. 1 Jan. 1648 „de pacht van 't wilt geschooten vleesch." Uit het reglement van 1654 (P. II, 190) ziet men dat van de 10 „bancken in de vleischhal" er twee gereserveerd bleven „ten behoeve

van de wiltschutten omme haer aengebrachte wilt aldaer ter merct te brengen". D. 20 Juli 1657 zien wij dat de „schafmeester in 's Comp. hospitaal" er „wiltschutten" op nahoudt, natuurlijk voor de menage. Nog in 1677 vind ik een testament (Dispontijn, 5 Mei) van „Claes Stappenbeecq, wiltschut in dienst der E. Comp."; D. 1672 p. 338 vermeldt een overleden „wiltschut van d'Ed. Heer Gov. Gen." Van tiggers in de omstreken en zelfs vlak bij de stadswallen is dikwijls in de Dagr. sprake; zie bijvb. D. 30 en 31 Jan. en 1 Febr. 1644; D. 23 April 1644 gaat Maetsuijker met S. Sweers en 800 man op drijffacht naar tiggers, beginnend „onder het pavilliones velt" (zie § 756 noot) en zoo stadwaarts; een paar weken vroeger, D. 9 Febr. 1644, was Sweers „triumphantelije" de stad komen binnenrijden met een dooden in een val gevangen tigger, „leggende ten exempel ende afschric van andere achter op een esel gebonden"; zie verder D. 27 Juli 1648; 28 Maart, 5 Aug. 1653; 17 Aug. 1657; 6 Jan., 12 Maart 1659. Over den rhinoceros zie B. 5, 7, 1. Nog in R. 7 Jan. 1701 wordt vermeld dat twee paarden uit den Comp. stal „van de tigger geslagen" zijn.

Verlatenheid der omstreken. Het Verhael van eenige oorlogen in Indië, § 13 1622 (Kron. Hist. Gen. 1871, p. 560): „Tot Jacatra en weet men nu, eenige mijlen in 't rondt, van geen Javanen te spreeken". D. 3 Mei 1624 worden 3 Javanen, die in het Angkeesche ontdekt zijn, binnengebracht; „tot wat intentie gemelte Javanen hun hier soo naer by der hant begeben hebben" is nog niet gebleken.

Onveiligheid der omstreken. Schermutseling 25 Sept. 1619 met teruggekeerde Jacatranen, De J. IV, 189; strooperijen van Bantammers a^o. 1620 *ibid.* p. 211; D. 6 Oct. 1631: er is bericht dat er Javanen bij de stad gezien zijn; een „partije" (d. i. patrouille) gaat daarop uit, ziet „omtrent 2 mijlen van hier 5 a 6 gewapende Javanen", schiet daarop en ze verdwijnen. Bontius, die in 1632 te Bat. overleed, zegt (Hist. Nat. p. 52) dat in zijn tijd ieder in de omstreken der stad een vuurroer droeg wegens de Jav. struikrovers. Aanvallen op den koestal D. 10, 13, 16, R. 13, 18, 25 Sept. 1632; bij R. 7 Juni 1633 wordt op een gerucht dat de Mataram de stad weer wil belegeren, besloten dezen versterkten koestal af te breken „alsoo die wel een half mijl van Batavias vestinge is gelegen". D. 25 Sept. 1632 gaan twee troepen uit „met § 14 last dat sij niemant verschoonen, maer alles wat haer onderweeghen int bosch zoude ontmoeten onder de voet sullen schieten". Het Dagr. van 1634 is vol van zulke vechtpartijen. D. 8 Febr. 1634 worden „de pannebackerijen besuiden de groote rivier", dus vlak bij de zuidervoorstad, door Bantammers verbrand. D. 13 Juni 1636 zwemmen „Javacne boschloopers" zelfs de Groote Rivier over, stichten brand en vermoorden een paar Chineezen. D. 29 Juli 1636 wordt een soldaat „even buijten de reduijten" door Bantammers overvallen. Eene vollediger opsomming van de plaatsen in het Dagr. waaruit de onveiligheid der omstreken van Bat. in 1631—1636 blijkt, vindt men T. B. G. XLIII. 268 e. v.: toch zien wij D. 12 Juni 1636 dat het reeds toen gewoonte

genoemd, echter steeds boven den post Tangg., daar het land hierbeneden al vroeg in particuliere handen was gekomen en niet tot het regentschap werd gerekend.

Over de hoofdnegorij Tanggeran zie § 482 e.v. Den ouden naam Kampongbaroe vindt men nog D. 16 Jan. 1714. Zij lag, zooals ook Nederburgh (Consid. p. 113) zegt, „even boven Compagnie's post". Uit de eigendomsacte van 6 Zomer. 1810 (Tijdschr. voor Nijv. LII p. 21) blijkt, dat de Aria op het perceel woonde dat als pasar Tangg. werd verkocht, alwaar ook de „be-graafplaats van gemelden Aria en tempel" werden gevonden, welke laatste bij den verkoop zijn eigendom bleven. Over zijn huis zie § 2030 m.

§ 258 Grendeng was tijdens Mossel (Aanm. p. 192; zie § 744) dicht bevolkt. Radermacher zegt (I. N. I. 1856, II, 175): „De Grinding is bewoond tot omtrent 8 uren boven Sampia, doch vandaar zuid op is het woest en onbewoond, vol tijgers en rhinoceros". Teisseire schrijft echter in 1785 (Verh. B. G. V, 206) van de „kaalheid en onbewoonbaarheid van dat district", waar buffels noch koebeesten zijn. In 1807 noemt Walbeek het evenwel vruchtbaar en volkrijk, zoodat bij Teisseire's woorden vooral aan het zuiderdeel te denken zal zijn, ook omdat hij elders (Verh. B. G. VI, 89) Grendeng goed bevolkt noemt en „bezet met Chineesche boerercien, waaronder zulke zijn, die met 80 en 100 boerenknegts werken". Tjiampea leverde in dien tijd (Radermacher ibid.) „niet boven de 70 pikols koffij" en ging er onder Van Riemsdijk niet op vooruit (zie I, 72). Ook van Sadeng zegt Teisseire in 1792 (Verh. B. G. VI, 48) dat het „weinig bevolkt en bebouwd" is; volgens Radermacher (u. s.) telde het in 1777 nog 20 kampongs.

§ 259 *Pamanoeckan*. Bij R. 26 Jan. 1682 wordt bepaald „dat de landstreccke en het gebied van Pam. zal zijn en blijven gelimiteert van 't eijnde van het district van Indermajoe, zijnde tot aan het spruijten Candangaanwer, herwaerts tot aan de spruijt Tsi Cammal". Een goed deel beoosten de tegenwoordige grens hoorde dus daaronder. Eerst in Van Imhoff's reisbeschrijving van 1746 (Bijdr. 1853 p. 436) lees ik dat de Tjisewoe de oostgrens is, en bij den verkoop Proc. 26 Jan. 1813 worden als grenzen opgegeven de Tjisewoe en de Tjiasem; de daar aangeduide zuidgrens doet niet ter zake, daar landen van Soemedang onder dit perceel werden medebegrepen, die vroeger niet tot Pam. hadden behoord (een deel van Sagaraherang; Santja; Batoesirap). Blijkens eene lijst van koffietuinen van 1802 strekte Pam. zich naar het Z. ongeveer tot den grooten weg uit (Tjadasngampar; Tjitjere; Bodjongloa behoorden er onder), zoodat wellicht de Tjoepoengagara de zuidgrens heeft gevormd.

Van eene verdeeling in tjoetaks vindt men nergens sporen, maar reeds vroeg wordt het regentschap wel aangeduid als Pagaden *en* Paman.; zoo D. 14 Aug. 1679; 1 en 6 Jan., 19 Aug. 1681; De Jonge VII, 370. Dat Pagaden oudtijds het belangrijkste deel was, schijnt te blijken daaruit, dat Jochem Michielsz D. 27 Oct. 1680 en 31 Jan. 1681 den Regent noemt „den gouverneur

van Pagadin", en dat Jacob van Dijck (bij De Jonge VII, 372) hem aanduidt als „Wangsa Tano van Pagadeen, daar Pamanoukan onder begreepen is". Over de herhaalde splitsing en wedersamenvoeging der beide deelen van dit regentsch. vergelijkte men de regentenlijst (I, 149 e.v.), waar blijkt, dat het noorderdeel Pasisir heette, welk woord echter eenvoudig „zeestrand" beduidt.

Bij R. 10 Febr. 1792 werd de fungerende Regent van Paman. afge- § 260
zet en zijn negenjarige zoon Radèn Latip tot opvolger aangewezen onder voorgedij van den Regent van Tjiasem, die gedurende zijne minderjarigheid het bestuur over het regentsch. zou voeren. Bij R. 17 Dec. 1793 werd, op eene klacht dat Radèn Latip sedert eenige maanden met eene ronggeng was verdwenen, terwijl na hem een zevenjarige jongen de naastgerechtigde tot de opvolging was, besloten, het regentsch. vacant te verklaren, wanneer Radèn Latip niet binnen 6 maanden na 1 Jan. 1794 voor den dag kwam. Deze termijn is vermoedelijk verlengd geworden, wordt althans R. 13 Febr. 1795 nader met een jaar verlengd; tevens werd de persoon, die Radèn L. zou moeten opvolgen, onder voorgedij van den Regent van Soemedang gesteld, die bij R. 31 Mei 1796 in plaats van den Regent van Tjiasem ook met de voorgedij over Radèn L. en het bestuur over Paman. werd belast. Bij C. G. 19 Aug. 1797 werd bepaald, Paman. bij vacature als een tjoetak onder Soemedang te plaatsen onder een lid der tegenwoordige regentenfamilie als Tjoetakshoofd, doch met niet hoogerem titel dan Oemboel; bij R. 20 Nov. 1798 eindelijk werd Radèn Latip van de opvolging uitgesloten „wijl zijn gemoed noch geenzints verbeterd is", en het regentsch. conform het voorgaande besluit met Soemed. vereenigd „om onder het onmiddellijk gezag van dies Regent gesteld te worden".

De plaats Pamanoeckan werd eerst in 1678 (B. 11, 1) en vervolgens D. 21 Aug. 1682 door Bantamsche stroopers verbrand. Uit B. 7, 15 bespeurt men dat zij een heel eind beneden Pagaden lag; voorts, dat dit laatste de hoofdplaats was en gelegen aan dezelfde rivier; vergelijk B. 10, 11, 2. Op de kaart van 1692 ligt Pam. aan den linkeroever der rivier, een 1500 roeden van zee. Valentijn (IV, 1, 18) noemt haar „omtrent een mijl van 't noordstrand" gelegen. Van Imhoff zegt in 1746 (Bijdr. 1853 p. 437) dat de hoofdplaats is „een uur gaans van de rivier, dewijl men hier aan een hock is, in de kaart ook met die naam bekend"; hij bedoelt blijkbaar: van de riviermonding.

Tjiasem. Uit het rapport van De Silva (B. 1, 22) blijkt, dat in 1641 een § 261
dorp Tjiasem bestond, dat op last van Mataram zou worden verlegd naar Tandjoengpoera. Volgens een babad, die ook in andere opzichten meer vertrouwen verdient dan de meeste andere (T. B. G. XVII, 231; Van Rees p. 23), en Kern (o.l. pag. 14) vestigde zich in Tjiasem eene nederzetting onder Aria Singarana uit Banjoemas. D. 7 Maart 1687 schrijven vijf Tjiasemsche Oemboels: „Het land Siwoenij is eerst door vier (1) Regenten schoongemaakt, die

(1) Eigenaardig is weer dit getal van vier, evenals bij de verdeeling van Galoeh en de

des *essais* qui d'après son autorisation avaient été faits pour l'introduction de la culture du caffier sur le penchant des montagnes . . . car il avait été reconnu que par suite de l'accroissement de cette culture les plaines du district de Tjanjor n'offraient plus de terrain propre à cet effet"; dus bij gebrek aan vlakken grond probeerde men het op de helling. Het Algemeen Verslag over de Preanger anno 1826 bericht dat bepalingen zijn gemaakt „waarbij de lage landen verlaten en de berglanden en bergen beplant worden" met koffie. Verder gaat C. S. W. van Hogendorp (Beschouwing enz. p. 229): „De landen op eene zachte helling aan *den voet* en *zelfs* tot op een derde van de hoogte der bergketen, welke Java in zijne gansche lengte doorloopt, schijnen het meest voor de aanplanting van koffij geschikt te zijn. De landen in de vlakte zijn dit veel minder" (daar groeit wel koffie, maar zij sterft spoedig, de kleine tuintjes, zelfs te Batavia, waaraan veel zorg kan worden besteed, kunnen niet als bewijs voor de rentabiliteit der teelt in de vlakte dienen; vergelijk hierboven § 871 i. f.). Over tuintjes te Batavia „die jaarlijks koffie opleveren, sommige tot drie pikols" spreekt Mr. J. H. Graaf van den Bosch (Een viertal verhandelingen, 's Gravenh. 1850, p. 58).

§ 959 *Gronden.* Dat men bij voorkeur in het bosch plantte, blijkt uit Van Tets' advies in R. 4 Febr. 1763, waar gezegd wordt dat de Kapitein der O. Javanen geen koffie meer kan leveren, omdat de bosschen gekapt zijn waarin zij werd geplant, en dat Kampongbaroe beter voor padi- dan voor koffiecultuur deugt, omdat er weinig bosch is. Intusschen wijst een deskundige in Tijdschr. B. B. XIII, 267 er op, dat de instructie van 1789 geene planting op boschgronden bedoelt, zooals blijkt uit eene vergelijking van art. 1, 3, 10 en 11. In een brief van Van Lawick 30 April 1804 leest men: „De opgezetenen van de Sumadangsche districten Dermaradja, Pawanang en meer andere, waar de koffijboomen door de schraalheid van de grond slegt zijn, hebben dit jaar geëmployeerd moeten worden om de boschkoffij van het district Soetalarang in te zamelen". Hij stelt voor, dit systeem uit te breiden. In zijn rapport van 9 Febr. 1809 over Cheribon beschrijft hij de koffieboschen, bij het Sockapoerasche Tjisaroepang ontstaan uit de uitwerpselen van den loewak. „Oude zware boomen vind men in deze bosschen, dan, naardien de koffij te dicht op elkanderen staat en te veel schaduw heeft, moet het daar in 2 à 3 maanden niet regenen, zullen deeze boomen goede vruchten dragen". Als een voordeel van boschtuinen wordt in een rapport van den G.-G. 1835 (I. N. I. 1866, I, 167) aangeduid, dat de bevolking niet hunkert naar 't oogenblik waarop die tuinen zullen worden afgeschreven, aangezien zij er toch geen padi kan planten, zooals in andere afgeschreven koffietuinen. Intusschen, onder boschkoffie verstaat men heden ten dage geene in de bosschen geplante koffie maar de onregelmatig geplante, die binnen korten tijd als 't ware koffieboschen vormt (althans, zoo zegt Bosch; een administrateur verklaart op p. 1460 der Bijl. Handel. Staten-Gen. 1870: „van boschkoffij heb ik nooit gehoord").

De project-instructie R. 20 Sept. 1785 dringt er op aan dat „vooral § 960 geene schuimte in het afloopen der bergen" worde uitgekozen; zoo ook de instr. van 1789 art. 3, welke „zwarte met zand gemengde aarde" als den besten bouwgrond aanbeveelt; art. 2 verbiedt een uitgestorven tuin te vervangen door een nieuwen aanplant, omdat één geslacht koffieboomen den bodem uitput. Tijdens Nic. Engelhard werd er geplant op „magere, schraale en onvrugtbare gronden", R. 24 Dec. 1801, hetgeen de teelt deed vervallen. Pieter E. deed blijkens zijn bij R. 15 Febr. 1805 behandeld rapport „alle magere gronden dit jaar zoveel mogelijk abandonneeren, behalven in de regentsch. Sumadang, Crauwang, Tangerang en Adiarsa, wjl aldaar genoegzaam geen andere te vinden zijn", terwijl hij „eene premie van Rd^r. 25 zilvergeld (*had*) uitgelooft aan een ieder die aanwijzing deed van vruchtbare gronden voor de koffijculture". In een rapport van Van Lawick aan P. Engelhard van Juli 1804 lezen wij, dat men „in het regentschap Crawang op een zooveel mogelijk zachte wijze den gemeenen man moet trachten over te halen, om geen coffijtuinen in tipars of padijvelden aan te leggen", aangezien men vroeger „volgens verklaring van den Regent de coffijplantjes tusschen geen padij of jagong planten" mocht, daar bij het snijden der padi de koffie schade leed. Deze plantwijze ging dus uit van eene verkeerde opvatting van het bij art. 16 der instructie bedoelde tusschenplanten van „padij tipar of gaga". Van Lawick oordeelt in 1809: „De geschiktste grond voor de coffij is de zwarte met zand vermengde aarde; dan, daar men deze weinig aantreft, kan men van de donkere rode kleijgrond gebruik maken"; te vermijden is moerasgrond, helroode zandgrond en „wite salpeterachtige kleij". Te steile hellingen raadt hij af.

Ontginning en aanleg. Volgens De Wilde (o. l. pag 63) zocht men in § 961 Mei de gronden voor nieuwe aanplantingen uit. Uitvoerig omtrent de ontginning is Raffles (Hist. of Java, 2nd Ed. I, 139): Eerst wordt het terrein geraseerd en afgebrand; „as soon as the ground is thus cleared, it is levelled by three or four ploughings at short intervals and laid out (*in vakken verdeeld*) to receive the plants"; daarna wordt de tuin omheind met djarak „intermixed with either the dadap or the silk cotton tree" d. i. den kapokboom; in lage streken is om de heining weer eene sloot tot waterafvoer (ook, zegt De Wilde, om rhinocerossen uit den tuin te houden, o. l. pag. 66). Over het ploegen „in de goede mousson . . . 3 à 4 malen zo diep als mogelijk" spreekt ook R. 20 Sept. 1785; zie de instructie art. 5. Hoe Dr. W. Burck (I. l. pag. 366) kan zeggen dat in Rolff's instructie „behoorlijke voorschriften werden gegeven omtrent het maken van terrassen (palintang) ter voorkoming van afspoeling van de waardevolle bovenlagen van den cultuurbodem", begrijp ik niet. Een schrijver in Tijdschr. B. B. XIII, 266 e. v. zegt dat palintang is „klein hout, takken, onkruid, steenen enz. in rijen dwars op de helling gelegd om het afspoelen van de bouwkuin tegen te gaan"; deze palintang worden in art. 15 der instructie bedoeld; nu is het waar, zegt die auteur, dat hieruit